

КЪДЕ В "ЗЕМЯТА НА РУСИТЕ" Е БИЛ ИВАН АСЕН II?

Пламен Павлов

Смъртта на великия воин цар Калоян (1196/7 – 1207) пред стените на Солун през есента на 1207 г. предизвиква ожесточена борба за търновския престол. Както е известно, в нея надделява царският племенник Борил (1207 – 1218). Възцаряването на новия владетел не става лесно и бързо. Поне след няколко месеца междуособици той все пак успява да отстрани своите съперници Алексей Слав (отново племенник на Петър, Асен и Калоян, т. е. първи братовчед на самия Борил) и Стрез (според някои известия брат на Борил или пък отново негов първи братовчед). Знае се, че Калоян е имал син – “момчето на царя”, както се казва в едно писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий III, се е казвало или Витлеем, или Василий (за мене вероятно е второто име) и още през 1203 г. е било изпратено да получи латинско образование в Рим. Според един съвременник цар Калоян е смятал този свой загадъчен за нас син за бъдещ наследник на българския трон, но след 1207 г. следите на принц Василий (?) се губят.

Казаното дотук показва, че въпросът за престолонаследието при цар Калоян вероятно или не е бил решен, или пък е изглеждал по различен начин в сравнение с традиционната представа за едва ли не “запазеното място” на Иван Асен (II) в историографията, популярните четива, историческите романи и т. н. Според тази представа и цар Теодор-Петър през 1196 – 1197 г., и Калоян до 1207 г. “пазели” престола за синовете на своя брат Асен (или Иван Асен I “Белгун”, както е пълното му име) – Иван Асен II и Александър. Всъщност явно такива “гаранции” не са съществували и през есента на 1207 г. двамата синове на “стария Асен” отпаднали от борбата за престола предвид детската си възраст и вероятно неустановения все още модел на регентство – такъв, какъвто го виждаме в Търново във времето едва след смъртта на Иван Асен II. Според изчисленията на

Ив. Дуйчев, който пръв по-сериозно анализира текста на Георги Акрополит в това отношение, през 1207 г. Иван Асен е бил едва на около 11/12 години. Разглеждайки значението на думата “афиликс” (“момче”, “юноша”) в по-широк план, Ив. Божилов показва, че по времето на Калояновата смърт Иван Асен би могъл да бъде и по-голям – например на около 16/17 години. Съответно брат му Александър е бил с две-три години по-малък. Така или иначе, все пак през 1207 г. синовете на Асен са били в определено слаба позиция спрямо далеч по-зрелите по възраст, притежаващи необходимия авторитет в средите на болярството, армията и обществото претенденти за престола Борил, Слав и Стрез. Днес ние знаем помалко за тези хора в сравнение с онова, което ни внушава завършеният образ на цар Иван Асен II (и все пак въз основа на цялото му царуване!), но във времето на Калояновата гибел нещата са изглеждали по съвсем друг начин. Естествено сред протягащите ръце към царската корона с най-голям авторитет е бил Борил, чийто съмнително негативен исторически “портрет” е формиран “пост фактум”, както и под въздействието на емоциите в стил “добри” и “лоши” царе в по-старата историография и историческите романи...

Нека се върнем към есента на 1207 г. Ето какво разказва византийският историк Георги Акрополит: “Като умрял [Калоян], царската власт над българите взел синът на сестра му, по име Борил, който се оженил за вуйна си, скитката (= куманката). Синът на Асен, който бил още дете (“афиликс” – момче, юноша), бил взет тайно от някого и отведен при скитите (= куманите)”. И на друго място, когато разказва за събитията десетина години по-късно: “Първият цар на българите Асен имал двама сина – Иван и Александър. През времето, когато Борил управлявал като цар българите, Асеновият син Иван избягал и отишъл в земята на русите. Там той останал достатъчно дълго време и след като събрал около себе си някои от сбирщината руси, поискал обратно бащиното си наследство. Той воювал с Борил, победил го и станал владетел на немалка земя. А Борил влязъл в Търново и затворен вътре, бил обсаждан в продължение на седем години. Неговите хора, след като паднали духом, минали на страната на Иван Асен. При бягството си Борил бил заловен и ослепен [по заповед] от Иван Асен и така Иван станал владетел на цялата българска земя.” Тези думи в общи линии са повторени от по-късния византийски историк Теодор Скутариот, докато монахът Ефрем в своята стихотворна хроника пише, че синът на Асен бил придружаван в изгнанието не просто от “някого”, а от “възпитателя си” (грц. “педагогос”). В средновековните държави, вкл. във Византия, България, средновековните руски княжества и т.н.,

децата на владетелите, особено престолонаследниците, са имали специален възпитател. Такъв например е бил споменатият по-горе византийски интелектуалец и висш функционер Георги Акрополит спрямо никейския престолонаследник Теодор II Ласкарис (1254 – 1258). Кой е бил, какви качества е притежавал и как се е казвал “педагогът” на Иван Асен II, без съмнение видна и известна личност в тогавашния български двор, за съжаление не ни е съдено да знаем.

И така, след смъртта на Калоян Иван Асен и Александър са били отведени при куманите, най-вероятно при племената, ръководени от “клановете” Буржогли и Итогли, в поречието на Днепър, които са били най-близките и верни съюзници на Второто българско царство още от 1186 г. Тук, в някой от номадските лагери на куманите (наричани от русите “вежи половецкие”), те са престоели сравнително кратко време. След брака на Борил с “Куманката” (най-вероятно царица Анна, по-късно монахиня Анисия според т. нар. Борилев Синодик), по произход знатна “дама” от някой от споменатите кумански хански родове, се е наложило българските принцове да напуснат куманските степи и да търсят убежище при русите. Това навярно е станало някъде в края на 1207 г. – началото на 1208 г.

Акрополит се е задоволил да спомене само, че Асеновите синове са отишли в “земята” или “страната” на русите. Още К. Иречек задава въпроса : “Къде приблизително в Русия?”, но без да е готов да го реши. През 1930 г. В. Златарски пише, за съжаление произволно, че Иван Асен и Александър “избягали от ръцете на вуйка си в руското Черниговско княжество”, а няколко години по-късно в третия том на своята “История” същият автор заключава, че въпросната “руска земя” е Галичкото княжество, т. е. дн. Западна Украйна, наричана също и Галиция. Тая теза на изтъкнатия наш историк се наложи в българската историография, именно тя присъства в почти всички учебници по история, университетски курсове от лекции, в справочните издания, в том III на многотомната “История на България” (1983 г.) и т. н.

На какво се основава това становище? Фактически то е изградено само върху една съвсем свободна географска презумпция, както и предвид обстоятелството, че през XII–XIII в. Галичкото (Галичко-Волинското) княжество е най-често споменаваното, по принцип най-силното староруско княжество в днешна Украйна. Тезата на В. Златарски обаче не само не е подкрепена от никакви преки или косвени данни, но дори нещо повече – съществуват редица пречки въпросната руска “страна” да бъде отъждествена с Галичкото княжество.

На първо място, именно в периода, когато Иван Асен и Александър би трябвало да бъдат в Галиция, въпросното южноруско княжество изживявало период на остра политическа нестабилност, придружена от унгарска окупация. След смъртта на енергичния княз Роман Мстиславич (+1205 г.) унгарският крал Андраш (Андрей) II взема под своя “закрила” малолетните княжески синове Данил и Лев, а подобни аспирации е имал и полският княз Лешко Бели. Надига глава и силното галицко боярство, в страната избухва борба за трона. През 1206 г. в Галич се настаняват тримата синове на Игор Святославич, героят от знаменитото “Слово за похода на Игор” (“Слово о полку Игореве”) – Владимир, Роман и Святослав. Те се опитват да стабилизируют държавата, но влизат в конфликт с мощната боярска опозиция, която отново търси помощ от Унгария. През 1211 г. с участието на унгарски войски князете Игоревичи са свалени, нещо повече – Роман и Святослав са обесени. Боярите поставят “про форма” на галицкия трон малолетния Данил, но още през 1213 г. се случва нещо нечувано в староруската история – бояринът Владислав Кормилч изгонва невръстния владетел и се самообявява за галицки княз! В средновековна Русия нещата са много по-различни в сравнение с България и Византия, като “класата” на боярите категорично няма права върху владетелските тронове, запазени за многото, твърде разклонени и имащи своя вътрешна йерархия княжески родове. С други думи, нестабилността се задълбочава, което дава удобен повод на Унгария и Полша да се намесят още по-решително. През 1214 г. Галиция е окупирана от унгарците, все още малолетният Коломан (син на Андрей II) е провъзгласен за “крал на Галиция”, а неговата съпруга Саломея (дъщеря на Лешко) става галицка кралица. Така княжеството фактически се превръща в унгарски протекторат, започват преследвания против православното духовенство и настойчиви опити за налагане на католицизма. Едва през 1221 г. унгарците са прогонени от междуременно заелия волинския трон княз Мстислав Удалой, който използва ангажираността на Андрей II с т. нар. Пети кръстоносен поход (ангажираност, която, както добре знаем, е умело оползотворена и от цар Иван Асен II приблизително по същото време!). Ако трябва да резюмираме казаното дотук, през 1205 г. Галицко-Волинското княжество се разпада на двете си основни части (Галиция и Волиния), положението в Галич до 1214 г. е крайно неустойчиво, а през 1214 – 1221 г. имаме “кралството Галиция”, подчинено на унгарската корона. Тези красноречиви факти обаче не са съобразени от В. Златарски и други наши историци, а те, както виждаме, показват, че едва ли Галич е бил най-подходящото

място за убежище на Иван Асен II и Александър. Още по-малко пък именно оттук през 1217 – 1218 г. те биха могли да набират руски наемници и да воюват срещу цар Борил, който по същото време е в съюзни, приятелски и роднински отношения с унгарския крал.

От друга страна, връзките на България с тази руска държава в посочения период са най-малкото неясни. Сведения за преки контакти между Търново и Галич отсъстват. По всяка вероятност размяна на дипломатически пратеничества е имало (средновековният свят съвсем не е бил толкова “затворен”, както се мисли обикновено!), но те очевидно не са имали положителен ефект. Нещо повече, макар и в косвен план, Галицко-Волинското княжество на практика било сред отявлените противници на Второто българско царство! Това се дължи на простия, но много важен факт, че в края на XII – началото на XIII в. Галицко-Волинското княжество е най-верният съюзник на Византия на север. Ние не разполагаме с данни руски галицки войски да са воювали срещу армиите на Петър, Асен и Калоян (още повече че двете страни са нямали обща граница), но пък отлично познаваме галицките акции против куманите – от своя страна най-верните съюзници на България. Както съобщава руският летописец: “[1201/1202 г.] Устремил се беше [галицко-волинският велик княз Роман Мстиславич] срещу поганите [езичниците, т. е. куманите] като лъв сърдит, и също като рис, погубваше ги като крокодил, и пребрждаше земята им като орел, и храбър бе като тур...”.

От своя страна византийският историк и висш държавен деец (велик логотет – т. е. своего рода “министър-председател” на империята по същото време!) Никита Хониат пише: “През следващата година [1201] българите отново ни нападнаха заедно с куманите, опустошиха най-хубавите ни земи и се върнаха невредими. Те може би щяха да се приближат и до вратите на столицата [Цариград], които са откъм сушата, ако най-християнският руски народ и неговите върховни началници не бяха показали забележителна готовност да помогнат на ромеите – отчасти по свой почин, отчасти отзовавайки се на молбите на своя архипастир [киевския митрополит, подчинен на Цариградската патриаршия]... Поради това именно галицкият владетел Роман бързо се приготви, събра добра и многобройна войска и излезе срещу куманите, като преброди земята им и с голяма бързина я оплячкоса и опустоши. Това той дружелюбно извърши много пъти (...), като прекрати нападенията на куманите и премахна това зло, от което ромеите непрекъснато страдаха...”. Така с “дружелюбната” помощ на галицко-волинския княз Роман Византия успява поне донякъде да ограничи голямата Калоянова офанзива в Източна Тракия,

по време на която са завладени стратегическите крепости Констанция (при дн. Симеоновград) и Варна – последната византийска опорна “база” на север от Балкана.

В този смисъл е трудно да се повярва, че “възпитателят” и другите привърженици на Асеновите малолетни синове биха отвели подопечните им наследници на търновския трон именно в Галич. Още по-трудно това би станало, след като Иван Асен и Александър първоначално са намерили убежище при куманите, с които, както виждаме, Галицко-Волинското княжество е било в крайно враждебни отношения. По-скоро търсената от нас “земя на русите” трябва да отговаря поне на две условия – да е в добри отношения (или най-малкото да не е във враждебни!) с Търново, както и да е в сходни отношения с най-близкия български съюзник, а именно с куманите. В една моя ранна статия допуснах, че Иван Асен и Александър са били отведени при т. нар. руси-бродници, предшествениците на руското и украинското казачество, които на няколко пъти се споменават като съюзници на Петър, Асен и Калоян заедно с куманите. Или, както пише споменатият Никита Хоният в една своя реч от 1190 г., онези “от Вордона, клонка на тавроските [русите]”. През посочената малко по-горе 1201 г. в състава на Калояновите войски в Източна Тракия наистина е имало руси-бродници, както узнаваме от една реч на Николай Месарит. Имало ги е и по време на злосластната за цар Калоян кампания срещу Солун през есента на 1207 г., споменати от Йоан Ставракий заедно с кумани и алани. Както напоследък бе показано от украинския историк О. Бубенок, бродниците може би са имали аланска (ираноезична, “осетинска”) етническа основа, което уместно се свързва с уточнението на солунчанина Ставракий. Тази интересна общност, през XII–XIII в. вече русифицирана в една или друга степен, е живеела в куманската степна територия, но е притежавала своя собствена знат и “воеводи”. Освен това поне в голямата си част бродниците са били православни християни.

И все пак има едно обстоятелство, което ни кара да поставим под въпрос “земята на бродниците” (“terra Brodnicorum” в унгарските латиноезични документи от същото време) като убежище на Иван Асен и Александър, обстоятелство, което на практика е може би най-главното – условието тази руска земя да може в оптимална степен да бъде смятана не само за страна, държава, княжество, въобще територия, населявана от руси, а да може да бъде наречена именно “земята на русите”!

Какво показват данните от изворите, които не са проследени внимателно не само от българските медиевисти и византолозите, но дори и от мнозина руски учени – такава земя през XII – XIII в. е единствено Киевското княжество! Така е според руските извори, така смятат източните автори, същото важи и за византийските историографи Никита Хониат, Георги Акрополит и Теодор Скутариот. Разбира се, в случая най-важни са първите двама, за които Галицко-Волинското княжество винаги е “Галица”, докато “Русия” е именно Киевското княжество! Единствено Киев е наричан “руска[та] земя”, “страна” и т. н., без да се прибавят допълнителни географски указания от рода на “галицка”, “черниговска”, “новгородска”, “псковска”, “суздалска” и т. н. Вярно е, че през посочения период Киев, “майката на руските градове”, седалището на всеруския митрополит и т. н., отдавна не е политическият “лидер” в разпокъсаната на десетина големи и по-малки княжества някогашна Киевска Рус (до края на XI в.). Вярно е и друго обаче, титлата “велик княз” винаги е притежание на онзи владимиристо-суздалски, черниговски или галицко-волински княз, който успее да завладее старата руска метрополия Киев. Въобще той може да се нарече “велик княз”, а не само “княз”, единствено ако Киев е в неговите земи. През 1201 г. например Киев е в територията на Галич, което обяснява както великокняжеската титла на Роман Галицки, така и посредничеството на киевския митрополит при намесата на Галицко-Волинското княжество в българо-византийския конфликт посредством ударите му срещу куманските лагери по Днепър.

Как стоят нещата към критичната за Иван Асен и Александър 1207 г.? Смъртта на галицко-волинския велик княз Роман Мстиславич през 1205 г. позволява на неговия стар съперник Рюрик Ростиславич, бивш киевски княз, да възстанови отново своето положение на киевски владетел. Това той прави с помощта на куманите, с които е отдавнашен съюзник и роднина! С други думи, не е невъзможно първите Асеновци да са поддържали някакви, все пак приятелски, връзки именно с този руски владетел.

И така през 1207 – 1208 г. Иван Асен II и брат му Александър са отведени от своите приближени отначало при куманите, после в “земята на русите” – Киевското княжество, управлявано тогава от великия княз Рюрик Ростиславич. Няколко години по-късно, когато след 1213 г. българо-куманските отношения изпадат в криза (Борил се развежда с “Куманката”, а в бунта срещу него във Видин се включват и трима кумански вождове!), синовете на Асен започват подготовка за отвоюване на търновския царски трон. Те набират наемни войски най-вероятно от средите на споменатите бродници,

тъй като едва ли в използваното от Акрополит понятие “сбирщина руси” можем да виждаме някакви редовни княжески войски. Кога започва гражданската война с Борил, е трудно да се каже – нито може да се вярва на казаното от същия Георги Акрополит за “седемте години” обсада на Търново, нито пък тази фраза е правдоподобно да се променя на “седем месеца”, както допускат някои учени. Очевидно е обаче, че борбата на Борил не е била лека и кратка, което означава, че тя е започнала поне през 1217 г., ако не и доста по-рано. Знае се например, че още през 1215 г. цар Борил не се включва активно в латинско-унгарската акция срещу Сърбия (на практика през българска територия!), което означава, че положението му в самата България вече е изглеждало нестабилно. Не бива да се изключва възможността българският царски син да е знаел отлично за ангажираността на Андрей II с кръстоносната акция, започнала именно през 1215 г. – така, както са го знаели и руските противници на Унгария, вкл. волинският княз Мстислав Удалой. Така Иван Асен II напуска Киев и предприема борба за бащиното си наследство, с което поставя началото на един от най-бляскавите периоди от средновековната ни история.

ЛИТЕРАТУРА

- Гръцки извори за българската история. Т. VIII, 1974.
- Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1989, второ изд. 1992.
- Иречек, К. История на българите. С., 1978.
- Златарски, В. Иван Асен II (1218 – 1241). – В: Българска историческа библиотека, 1930, т. III.
- Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. III. С., 1940 (1994).
- Божилков, Ив. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. С., 1985.
- Андреев, Й. Българските ханове и царе (VII – XIV в.). С., 1987.
- Пашуто, В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
- Рыбаков, Б. А. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971.
- Павлов, Пл. Древноруските бродници в българската история (XII – XIII в.). – В: Сборник “Българо-украински връзки през вековете”. С., 1983.
- Крип’якевич, I. П. Галицько Волинське князівство. Київ, 1984.